

КЕНДЕРОВА, Стоянка (*София, България*)

КЪМ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИТЕ УЧИЛИЩА В КОСТУРСКО В КРАЯ НА XIX – НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

About the history of Bulgarian schools in the region of Kostur at the end of the 19th and the beginning of the 20th century

In the not very many research papers published so far which deal with the history of Bulgarian education in the region of Kostur only sources in Bulgarian have been used. Documents in Ottoman Turkish unused till now have been cited and analysed for the first time in this research – 61 official permits (*рухсатнаме*), which reveal some aspects of the state of Bulgarian schools in the town of Kostur, in 57 other villages in the region of Kostur and Korcha, which are part of the administrative district of Korcha, the area of Manastur (Bitolya) and in the village of Nestim situated in the region of Naselich. The documents are kept in the Oriental Department of the “St Cyril and St Methodius” National Library.

Keywords: education, school, church, official permit, Ottoman Turkish

В историята на българското образование в Македония краят на XIX – първото десетилетие на XX век се характеризират с постоянен стремеж и борба на българското население да надмогне влиянието на гръцкото духовенство и да укрепи позициите на Екзархията. Дейността на българската църква в училищата обаче е силно затруднена от акциите, предприети от гръцки въоръжени отряди с цел да попречат на масовия преход на патриаршисти към Екзархията.¹

През посочения период нараства влиянието на Екзархията и в Костурска област. През 1911 г. тя обхваща над половината от християните в областта – 53,7%, за разлика от 1900 г., когато този процент е 39,7.

Гръцкото влияние постепенно отстъпва пред нарастващото национално самосъзнание на населението и в периода 1908-1912 г. е налице официално признание на достигнатото от Екзархията. Този процес обаче спира по време на балканските войни, когато гръците разпускат всички български културни институции.²

В публикуваните до сега не много на брой изследвания, посветени на историята на българското образование в Костурско, са използвани главно извори на български език. За първи път тук са привлечени неизползвани до днес документи на османотурски език - 61 официални разрешителни (*рухсатнаме*), които разкриват в няколко аспекта състоянието на българските училища в град Кесрийе (Костур), в още 57 села в околиците (*каза*) Кесрийе (л. 1, 2, 4-31, 33-38, 40-60) и Гьоридже (Корча) (л. 3, 32, 61), спадащи към окръг (*лива*) Гьоридже, *вилает*³ Манастир (Битоля), и в с. Нестим, разположено в околия Населич, окръг Серфидже (л. 39). Документите се съхраняват в Ориенталския отдел на Националната библиотека "Св. Св. Кирил и Методий" (фонд 52 А, а.е. 445).

Археографско описание и структура

Документите представляват печатни бланки с размери 25-26 x 53-55,5 см, върху които с черно, червено, лилаво и синьо мастило са нанесени конкретните за всяко училище данни. Хартията на повечето от листовите е пожълтяла от времето, а текстът върху някои от тях е доста избледнял и трудно разчитаем. През 2009 г. те бяха реставрирани в Лабораторията за реставрация и консервация на писмени паметници към Националната библиотека.

В най-горната част на документите, в средата, е отпечатана *туграта*⁴ на султан Абдул Хамид II (1876-1909) или на Мехмед V Решад (1909-1918), управлявали по времето, когато те са издадени. Непосредствено под *туграта* и с доста по-едри букви е изписано наименованието на документа: „Образец на разрешение, специално за мюсюлманските, немюсюлманските и чуждите училища” (*Mekاتب-i müslime ve gayri müslime ve ecnebiyeye mahsus Ruhsatname resmidir*).

Под него в рамка, която обхваща по-голямата част от листа и е разделена хоризонтално на 3 части, е разположен самият текст на документа. На първо място е посочено административно-географското мес-

тоположение на училището (вж. приложените превод на един от документите и илюстрацията). Следва по-конкретна информация за категорията на училището. На трето място са вписани изучаваните предмети, данни за учебниците и за преподавателите.

Под тези сведения откриваме думата *adet* – брой, придружена от цифра, различна за всеки документ. Възможно е тя да изразява броя на учениците, които посещават съответното училище. Ако това е така, то общият брой на учениците, посещавали тези 61 училища възлиза на 11 063 деца⁵ (разбира се, резултатът има относителен характер, тъй като документите не са от една и съща година).

Поместеният текст в долната част на таблицата съдържа условията, които всяко училище се задължава да спазва. Той е последван от датата на документа и печатите на лицата, които го издават. Това са областният управител (*валията*) на *вилаета* Манастиър и директорът по образованието във *вилаета* (*mearif müdürü*). В различните документи техните имена са различни. Върху част от документите е залепена и гербова марка.

Дата на документите

Документите имат различна дата на издаване.⁶ Най-ранните между тях са от 1308 (1892) година. Най-голям обаче е броят на училищата, получили разрешително на 9 нисан 1325 година, което съответства на 9/22 април 1909 г. Като цяло документите обхващат един период от 10 години: 15 документа от 1308 (1892) г., по един от 1317 (1901) г., 1323 (1907) г. и 1324 (1908) г., 33 документа от 1325 (1909) г., осем от 1326 (1910) г. и два от 1327 (1911) г. Отражена е конкретната ситуация в училищата в общо 59 селища; за селата Дъмбени и Загоричане⁷, в които функционират по две училища: за момчета и за момичета, са налице по два документа.

Представените тук документи са от изключително значение за историята на българското образование в Костурско през указания период. За да можем да отразим по-пълно информацията, която те съдържат, ние обобщихме конкретните данни за всяко училище в няколко основни точки.⁸ Приложеният превод на един от документите изяснява напълно картината.

Категория на училището

Само за две от училищата са посочени конкретни наименования: “Кирил и Методий” в Костур и “Козма и Дамян” в Хрупища. В 11 случая в графата “име на училището” е вписана само думата “*Булгар*”, което най-вероятно означава, че училището е известно сред населението като “Българското училище”. В част от документите е отбелязано, че училището е “специално” (*mahsus*), след което е пояснено, че то е “предназначено” (*hususî*) за българските деца (*bulgar etfali*), като в някои от случаите допълнително е посочено – за момчета (*zükûr*), а в други – за момичета (*enas*).

Самостоятелни училищни сгради има само в 33 селища; в 15 села обучението на децата се извършва във временно наети за целта къщи на местни жители. За 12 селища не са посочени конкретни данни в този смисъл, въпреки че последната графа – „Вид на училището”, е попълнена. За село Бабчор (л. 5) е отбелязано само „в селото”, от което не става ясно дали съществува самостоятелна сграда или е наета къща. Следва обаче да се вземе под внимание фактът, че всеки документ отразява ситуацията за конкретна година, поради което направеното обобщение има относителен характер.⁹

В голямата си част – общо 59 – училищата са начални със срок на обучение 4 години. Определението „начално” училище според превода на турската дума „*iptidai*” (която е от арабски произход), би следвало да е равносилно с „основно училище”. Основание за подобно тълкуване ни дава текстът на български език, който установяваме на гърба на някои от документите: “*рухсатнаме* на българското основно училище ...” (л. 9, 18, 33, 34, 37, 59, 60). Конкретно за с. Желина (л. 23) той е по-разширен и гласи: „Позволително за училището първоначално българско в с. Желина, издадено на 28 август 1892 г. в Битоля. Български учител в село Желин Димитър Ив. Марков”, след което е поставен и неговият подпис.

За училището в Бихлище (л. 3) в документа е отбелязано, че е начално и рюидийе (прогимназия)¹⁰, дневно и вечерно, а обучението продължава 7 години. Училището в Костенец (л. 32), което село спада към околия Гьоридже, също е начално и *рюидийе*. Тук началното образование продължава 4 години, към които е добавена още една година. На гърба на документа четем: „*рухсатнаме* за основно и първокласно училище в с. Косинец”.

В два от случаите, при които училището е конкретно за момичета, на гърба на документите е отбелязано: „*рухсатнаме* за девическото народно училище в с. Черешниче” (л. 56) и „*рухсатнаме* за девическото училище в с. Смърдеш” (л. 49).

Година на откриване

Най-старо се оказва училището за момчета в село Загоричане. Датата на неговото разрешително е от 1278 (1862-63¹¹) година (л. 27). Десет години по-късно, през 1288 (1872-73) година е открито и училището в село Бобища (л. 6). В по-голямата си част училищата са открити през 1312 (1896-97) г. (вж таблица 2).

Изучавани предмети

Прави впечатление, че броят на изучаваните предмети не е еднакъв за всички училища, независимо че те са предимно начални. За училището в с. Тиолища (л. 53) са отбелязани само осем предмета (два пъти е означено Закон божи, изучаване на буквите, геометрия, география, смятане, естествена история и Евангелие), а за това в Хрупища (л. 2) – девет (Закон божи, четене, смятане, краснописание, естествоведение, география, геометрия или чертане, Свето евангелие, османска азбука). В документите, датирани от 1325 (1909) г., фигурират 12 предмета (цифрата включва и предмети, като четене, аритметика и други, които се повтарят, тъй като са преподавани през целия учебен период). Това са съответно: азбука, четене и аритметика през I-вата учебна година; четене и аритметика през II-та учебна година; четене, четене на славянски език, религиозни науки, аритметика, география, зоология и геометрия през III-та и IV-та учебни години (вж приложения превод).

В документите от 1308 (1892) година са отбелязани 17 изучавани предмета, а в тези от 1326 (1910) г. – 20. По-различно е положението в училището в центъра на *нахия*¹² Бихлище (л. 3), което, както посочихме по-горе, е начално и *рюишдийе*; в него се изучават общо 39 предмета. Преподаването през I-вата учебна година (начална част) включва азбуката, четене и аритметика. Втората учебна година (начална част) е посветена само на четене и аритметика. Според посоченото в таблицата, през II-рата година и III-та година (начална част) се преподават

четене, четене на славянски език, религиозни науки, аритметика, география, зоология и геометрия. През I-вата година от прогимназията (*рюи-дийе*) се обръща внимание на религиозните науки, български език, аритметикат, геометрията, зоологията, географията, общата история и френски език по учебник на френски език, съставен от Йордан Иванов и издаден през 1906 и 1907 г. във Филибе (Пловдив). През II-рата година от прогимназиалния клас се изучават религиозни науки, български език, аритметика, геометрия, ботаника, обща история, още веднъж геометрия и френски език. През III-та година към обичайните религиозни науки, аритметика и геометрия са въведени и философия, химия, геология, анатомия, география, обща история и отново френски език.

По-голямо разнообразие се установява и в програмата на училището в Костенец (л. 32). Учениците от началното училище биват запознати и с естествена история, география и Свещено евангелие. Първата година от *рюи-дийето* включва религиозни науки, български език (морфология и правила), турски и френски език, аритметика, обща история, география, естествена история, геометрия, рисуване и калиграфия и гимнастика.

През последната четвърта година в училището в с. Кърчища (л. 33), което е начално дневно, се изучават землеописание, рисуване, калиграфия, музика и гимнастика.

Особен интерес представлява фактът, че в някои от документите (л. 1, 2, 4, 6, 12, 16, 17 и др.) изучаваните предмети са отбелязани на български език с арабски букви, а встрани е дадено и тяхното съответствие на турски език. Например: Закон божи (*akaid*), буквар (*elifba*), Евангел (*Incil*), молитви (*Incil-i serif* – Свещено евангелие), читанка (*kiraat* или *bulgar lisani* – български език), аритметика или исметаня/исметанка (*hesap*), граматика (*küçük sarf* – букв. малко склонение), зоология, краснописание (*hüsn-i hatt*), естествоведение (*ilm-i hayvanat* или *tarih-i tabi*) и чертание (*hendese*).

Прави впечатление, че за думите *исметаня* и *исметанка*, които на български език започват с две съгласни, лицето, което е нанасяло текста върху бланката, е поставило допълнително начална протетична гласна, за да може двете съгласни да се разделят в две срички и думата да се прочете на турски език. Подобно положение констатирахме и при изписването на някои имена на селищата.

Преподаватели

Документите ни запознават с имената на общо 69 учители и учителки, като единствено за с. Бобища е отбелязан само общият им брой – 4, без обаче да е посочено кои точно лица се крият зад тази бройка. Като цяло може да се отбележи, че в 59-те селища са работили 73-ма учители, от които един доста висок процент – 45,2 %, се пада на жените-преподавателки (33 на брой).¹³

За сведение и сравнение ще отбележим, че през 1905 г. под ведомството на Екзархията в Костурска околия, пострадала най-тежко от андартските нахлувания, са били 62 български села (с общо 5161 къщи), в които са функционирали 55 български училища със 78 учители. От тях 59 са мъже, а броят на учителките е значително по-малък – 19. Обучавани са 2643 момчета и 855 момичета, или всичко 3498 деца.¹⁴

Информацията за учителите в нашите документи се допълва и с данни за годината и мястото на дипломирането им. Съвсем ясно проличава, че в по-голямата си част - общо в 29 случая, учителите са завършили образованието си в Битоля. В някои от документите е само отбелязано името на селището, но в други данните са по-конкретни: Българското училище в Битоля или пък Българското девическо училище в Битоля, в което са учили 14 от преподавателките. В един случай откриваме Българско *рюндийе* в Битоля и в още един – Българско девическо *рюндийе* в Битоля.

На второ място се нареждат училищата в Костур: Българското *рюндийе* училище, Българско духовно училище, Българско училище в Костур. Четири от учителките са завършили Българското девическо училище в Прилеп, а Олга Дамянова, учителка в с. Посдивища (л. 44), се е дипломирала в Българското девическо училище в Солун.

Лице или институция, основатели на училището и отговорни за него

Особено важна е графата „име и презиме на основателя на училището и неговото поданство”. Данните, които са отразени тук, разкриват косвено стремежа на населението към просвета, мястото и ролята на местните учители в образователния процес и особено – на Българската екзархия, изразена чрез ръководителя на българската духовна общност в конкретното село.

В десет от документите (л. 9, 18, 24, 32-34, 37, 39, 59, 60) за основател на училището е отбелязано „населението на селото“, под който израз би следвало да разбираме местната българска община. В други 12 случая (л. 5, 6, 12, 16, 17, 23, 26, 27, 30, 38, 49, 53) към „населението на селото“ в качеството на отговорник или директор (*müdiir*) е посочено конкретно име. В единия от тях (л.5), като такъв се явява кметът на селото Наум Папа Васил, а в останалите – местните учители. В 22 села (л. 25, 28, 31, 35, 36, 40-48, 50-52, 54, 55, 57, 58, 61) като основател на училището отново е отбелязано „населението на селото“, но вече като отговорник е посочен духовният глава на българското население в Костур. Към тях следва да добавим още 12 случая (л. 3, 7, 8, 10, 11, 13-15, 19-22), при които като основател на учебното заведение и едновременно като отговорник е отбелязан само духовният глава на българското население. В преведения от нас документ (л. 29) за отговорник на училището е посочена Митрополията. Към тези случая ще допълним и информацията за с. Черешниче (л. 56), където е посочено, че училището се издържа с приходи от църквата, а като отговорник е учителката Фаня. Само в три документа като основател и отговорник са посочени имена и това са местните учители (л. 1, 2 – тук текстът е неясен, 4).

Според направените досега изследвания през 1885 г., например, българските начални училища във *вилает* Битоля се издържат на първо място от местните български общини, а класните – от субсидии на българското княжество чрез Екзархията. Общо в Македония и Одринска Тракия през същата година Българската екзархия изплаща заплатите на 147 души учители (и настоятели), което съставлява едва 1/4 от броя на всички учители (516 през 1885 г.). Всички други учители, както и разходите по издръжката на останалите много повече на брой училища се поемат от българските църковни общини във *вилаетите*.¹⁵

Представените в настоящата разработка оригинални документи на османотурски език потвърждават тази информация и едновременно с това значително разширяват изворовата база при изследването и на други важни въпроси, свързани със състоянието на българските училища в Костурския край на Македония през периода, очертан от Руско-турската освободителна война и последвалия Берлински конгрес, от една страна, и балканските войни, от друга.

Брой 270

Населението на село Кондораби, [което е] от поданиците на Височайшата държава [и се явява] основател [на училището], притежава установените със закон условия за откриване на училище в описаното по-горе място [и] е наясно с официалните проверки и преписки, изискващи изпълнение, [а именно]: Първо, да не се преподава по други книги, извън книгите, за обучението по които е дадено разрешение¹⁷; второ, да се изисква [специално] удостоверяване, ако една или няколко от книгите бъдат подменени; трето, да се дадат сведения на компетентните органи, ако има нужда училището да се премести от едно на друго място; четвърто, по време на изпитите на учениците и по време на тържествата по раздаването на награди, да присъства лице измежду чиновниците по образованието или [представител на] властта; пето, всяка година, когато се получава удостоверение от въпросното училище, да се издава *дефтер* (опис), съдържащ имената на учениците, които завършват; шесто, веднъж в годината да се издава график (таблица) на присъствията на учениците; седмо, при пристигането в училището на инспектори по образованието да се засвидетелстват нужните улеснения. Директорът, основателите [на училището] и учителите да се подчиняват буквално на разпоредбите на член 129-ти, изписан на гърба на разрешителното¹⁸, за което се издаде настоящето разрешително.

Написано на 9 нисан 1325 (9/22 април 1909) година

Управител (*валия*) на *вилает* Манастиър, дивизионен генерал (*farik*)

[печат]: Хюсейин бин Фахри

Директор по образованието на *вилаета* Манастиър

[печат]: Зекерия Зихни

Бележки

¹ Повече за политическата ситуация в Македония след Берлинския конгрес, а така също и за състоянието на българската просвета и ролята на Екзархията, вж *Божинов, Воин*. Българската просвета в Македония и Одринска Тракия 1878-1913. С., 1982; вж и *Галчев, Илия*. Българската просвета в Солунския вилает. С., 2005.

² *Кайчев, Наум*. Българската църква и просвета в Костурско (1900-1912). – Македонски преглед. Год. XIV, 1991, кн. 3, с. 90-109

³ *Вилает*: област – най-голямата административно-териториална единица в Османската империя през този период

⁴ *Тугра* – монограмно вплетено името на султана

⁵ Ако тази цифра означава броя на децата в съответното училище, то те са най-много в Бихлище (286), Езерец (също 286), Грътче (285), Тиквен (284), Гърново (283), Българска Блаца (282) и радагоже (281). Прави впечатление, че там, където е означено, че в селото има самостоятелна училищна сграда, тази цифра е по-висока. За селата, за които е отбелязано, че са наети временно къщи, броят на учениците (ако става въпрос за ученици) е доста нисък: Личища (33), Бресчани (34), Желегоже (36), Долени (37), Бобища (41). Най-ниска е цифрата – 22, за училището в Хрупища.

⁶ Върху лицевата страна на документите е нанесена номерация с черно мастило, която не е съобразена с датата им. По този начин по-ранни документи са получили по-заден номер. Ние съблюдаваме тази номерация

⁷ Върху лицевата страна на всеки един документ, а при някои – върху гърба, с молив със син цвят са изписани имената на селищата с български букви. Това доста ни помогна при идентифицирането им, тъй като в самия текст те са дадени на арабица и в повечето случаи според особеностите на турската фонетика. В нашата разработка ние ги отразяваме под правилната им форма на български език (вж таблица 1). За допълнителни уточнения ползвахме *Кънчов, Васил*. Македония. Етнография и статистика. С., 1900 и *Трайков, Веселин*. Населените места в Тракия и Македония под гръцка власт. С., 1946.

⁸ В настоящата работа включваме превод на един от документите, с което илюстрираме точно съдържанието му, като се надяваме в бъдеще да преведем и останалите

⁹ От писмо на училищната комисия в Битоля, което съдържа отчет до Екзархията, се вижда, че в Костурска околия през учебната 1891-92 г. е имало 38 мъжки и девически български училища, в които се учели 1462 ученици. Това нарастване е било чувствително, като се има предвид, че за 1887 г. П. Каравелов посочва 13 училища със 705 ученика (вж *Божинов, В.*, цит. съч., с.70). Същевременно през 1900 г. в Костурска епархия има едно класно българско училище и 39 основни; броят на учителите е 52, а на учениците 1836 (Там, с. 166).

¹⁰ *Рюидийе* – от арабската дума *рюид* (пълнолетие, зрелост). *Рюидийе* училищата (или турските прогимназии) се появяват в Османската империя по време на *танзиматските* реформи. В тях се приемат ученици, завършили началното училище (*мектеб*) и желаещи да продължат обучението си в хуманитарна насока или да се посветят на военна кариера. Съществена промяна в програмата на тези училища настъпва с приетия през 1869 г. Закон за народното образование. Повече за тях, вж *Кендерова, Ст.* Програма, предмети и учители към турската прогимназия (*рюидийе мектеби*) в Пловдив (1881-83). – В: *Професия, поприще, призвание*. Юбилеен сборник, посветен на 65-годишнината на Радка Колева. С., 2008, с. 227-252 и посочената там литература. В нашия случай понятието „*рюидийе* училище” е използвано за означаване на следващата, след начално училище, степен от обучение в българското училище.

¹¹ Не е посочен месецът, поради което не можем да определим точно годината.

¹² *Нахия* – сборна селска община

¹³ Доста различен е начинът на предаване имената на учителките. В едни случаи личното име е директно последвано от фамилното (Анастасия Михайлова); в други, характерни за мюсюлманските антропоними, личното име е последвано от думата „*бинт*“ (дъщеря на) (Стефка, дъщеря на Вълко; Елена, дъщеря на Николов), а в трети, след „*бинт*“ е предадено фамилното име на бащата (в родителен падеж) или изразената форма представлява фамилното име на самата учителка (Христина, дъщеря на Атанасова). Среждаме и вариант, при който фамилното име предшества личното (Гьорева Елисавета). Ние се постаряхме да уеднаквим тези случаи и да отразим антропонимите по най-приемливия начин.

¹⁴ *Божинов, В.*, цит. съч., с. 250.

¹⁵ Пак там, *Божинов, В.*, с. 45.

¹⁶ Ангелина Бонева, една от най-добрите учителки в Костурско, обучавала не само децата, но и девойки и жени, е наклеветена от от гръцкия свещеник пред властта, че имала връзки с революционния комитет, поради което е арестувана и заедно с още 13 души българи от Загоричани, изпратена в Костур. Тази постъпка е само един от примерите за средствата, с които си служела гръцката пропаганда в Македония, особено в районите, където губела своите позиции, за да сплаши българското население и да се опита да го откаже от борбата му за българска църква и училище. Вж *Божинов, В.*, цит. съч., с. 182.

¹⁷ Така например в документа за училището в с. Костенец (л. 32) допълнително е отбелязано, че избраният за преподаване на български език труд на Мирчев, не е получил одобрение, поради което от Управлението по образование ще бъде предложен друг учебник.

¹⁸ В член 129 пояснява, че Специалните училища (*mekatib-i hususiye*) се издържат от общностите, от поданици на Височайшата държава, или от лица – чужди поданици, или пък са безплатни. За да се открият такива училища, на първо място се изисква учителите да притежават диплома, издадена от Министерство на просветата или от местното Управление на просветата. На второ място, в тях не бива да се преподава и възпитава в противоречие с водената политика. Поради тази причина се съставя списък на уроците, които ще бъдат преподавани, а учебниците се утвърждават от Министерство на просветата или от местното Управление на просветата. За училищата, които са в провинцията, официалното разрешение (*рухсатнаме*) се издава от управителя на *вилаета*, а за столицата – от Министерство на просветата. Задължително е да се спазват тези условия.

Проф. дфн Стоянка Кендерова, Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ – Ориенталски отдел; kenderovastoyanka@yahoo.fr